

CSEPREG TÖRTÉNETI TELEPÜLÉSFÖLDRAJZA A KIEGYEZÉSIG

BÓDI JÓZSEF – GRÓF KATALIN – NÉMETH SÁNDOR

THE HISTORICAL MUNICIPAL GEOGRAPHY OF CSEPREG UNTIL THE AUSTRO-HUNGARIAN COMPROMISE

The study provides an overview of the medieval historical urban geography of Csepreg until the Austro-Hungarian Compromise. This town has been selected for the study, because in spite of its relatively small population, Csepreg had a population of 3241 people in 2015, it has a long urban history and it determines the development of Central-Répcse region for centuries.

Csepreg belonged to Sopron County until 1950, its first written reference dates back to 1255 and it was called civitas by certificates in 1348, Charles Robert or Louis the Great gave Csepreg the town status. Until the introduction of civil administration system in the 19th century, the settlement preserved its urban traditions in market town (oppidum) status.

This study gives the overview of historical municipal geography of the medieval Csepreg. During this period the noble village turned into royal city, and then into market town under the power of landlords. At the same time it became the most important trade and economic centre of Répcse region. The research is therefore organised in two parts. The first segment presents the administrative, economic and social processes, which mean and strengthen the central functions of the (market) town.

In the centre of second part of the study is the presentation of spatial consequences of the introduced social and economic processes, namely the morphologic changes of the town. We summarize here how these factors have formed the settlement pattern of Csepreg, furthermore, we analyse what signs can be found in the townscape of the whole town and its five quarters today.

BEVEZETÉS

A tanulmány a Vas megye északi részén, a Répcse mentén fekvő, 2015-ben 3241 fős Csepreg középkori történeti településföldrajzi áttekintését nyújtja a Kiegyezésig. Azért esett a választás erre a településre, mert viszonylag kis lakosság-száma ellenére nagy városi múltat tekint vissza, és több évszázada meghatározza a Közép-Répcsemente fejlődését.

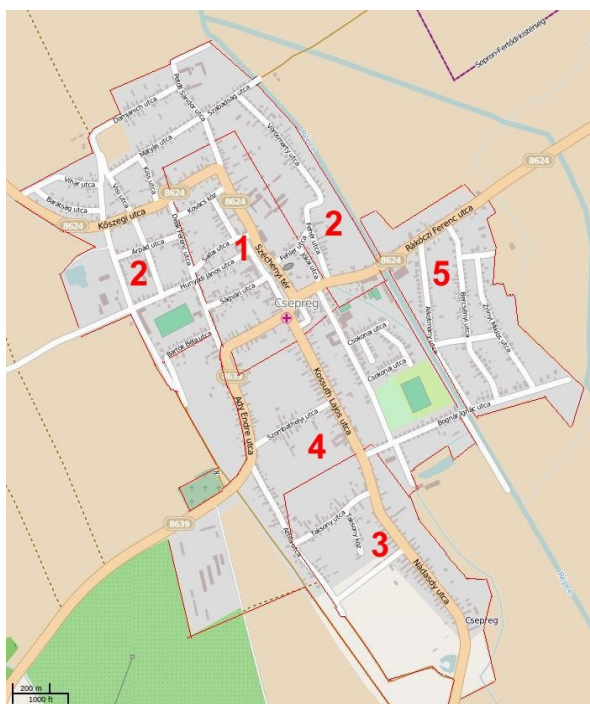
Az 1950-ig Sopron vármegyéhez tartozó Csepreg első írásos említése 1255-ből származik, és már 1348-ban *civitas*-nak említették az oklevelek, a városi címet Károly Róbert vagy Nagy Lajos adományozta. A település a polgári közigazgatás XIX. századi bevezetéséig megőrizte urbánus hagyományait, mezővárosi (*oppidum*) rangban.

Jelen tanulmány a középkori Csepreg történeti településföldrajzi áttekintését adja (LENNER 2012, 2013). Ebben az időszakban a nemesi faluból királyi várossá, majd egy-egy földbirtokos uralma alatt álló mezővárossá, egyúttal a Répcsemente legerősebb gazdasági, kereskedelmi centrumává vált. A kutatás

ennek megfelelően két részre tagolódik. Az első egységben a (mező)város központi funkcióit jelentő, illetve azokat megerősítő közigazgatási, gazdasági és társadalmi folyamatok kerülnek bemutatásra.

A dolgozat második részében a bemutatott társadalmi-gazdasági folyamatok térbeli konzekvenciáinak, azaz a település morfológiai változásainak bemutatása áll a középpontban. Itt foglaljuk össze, hogy ezek a hatótényezők miként formálták Csepreg településszerkezetét, továbbá milyen fellelhető nyomai vannak a mai város egészének, illetve az azt alkotó öt városrésznek a településké-
pén (1. ábra).

1. ábra: Csepreg városrészei és utcahálózata, 2015
Figure 1. The quarters and street network of Csepreg in 2015

Jelmagyarázat: 1) Felsőváros, 2) Felsőváros-bővítmény, 3) Alsóváros, 4) Alsóváros-bővítmény, 5) Tilosgyöp

Legend: 1) Uptown, 2) Uptown extension, 3) Downtown, 4) Downtown extension, 5) Tilosgyöp

Forrás: OPENSTREETMAP.HU alapján saját szerkesztés

1. A TELEPÜLÉSFEJLŐDÉST ELŐMOZDÍTÓ HELYI ÉS HELYZETI ENERGIÁK

A régészeti kutatások kiderítették, hogy a Répce-síkon már az első települések kialakulásában mind a *helyi*, mind pedig a *helyzeti energiák* szerepet játszottak.

A különböző térszínek találkozásából származtatható *helyi energiák*: a fentebb megnevezett három térszín más-más természeti erőforrásokat nyújt, így más-más gazdálkodási formákat tesz lehetővé. Ezek a következők:

- *Répcse*: halászat, valamint az emberek és az állatok vízszükségletének fedezése;
- *Ártér*: ártéri állattartás, agyagbányászat;
- *Árvízmentes teraszok*: a természetes növényzetként fellelhető cserestölgyes erdő faállománya mint építőanyag, kiirtása esetén pedig a kialakított szántóföldeken gabonafélék és takarmánynövények termesztése. A védett halmok, teraszok adtak/adnak otthont a településeknek is.

A különböző térszíntípusok találkozásából származtatható *helyzeti energiák*: ebben az esetben azt kell megvizsgálni, hogy a három különböző reliefű terület itt megtalálható együttese, relatív földrajzi fekvése milyen lehetséges előnyöket jelenthetett egy tágabb társadalmi-gazdasági tér településhálózatában. Ilyen szempontból ekkor a kistáj legfőbb értéke az (lehetett), hogy egyszerre átjárható és védhető. A Répcse teraszain vezettek ugyanis a térséget átszelő – több ezer éve létező – kereskedelmi utak, amelyek a folyó könnyen átjárható pontjainál futottak össze. Ilyen gázlóknál, réveknél alakultak ki a Répcse menti őskori települések egy része, pl. „Csepreg” és „Bük” az Öreg-Répcse átkelőinél.

A földrajzi fekvése alapján Csepreg a Répcse menti települések csaknem mindegyikéhez hasonlóan folyó menti településként tipizálható, ezen belül – Dénes Jenő, a mezőváros két világháború közötti jeles monográfusa találó megállapítása szerint – „dombhátperemi” jelzővel pontosítható (DÉNES 1937).

2. CSEPREG MEZŐVÁROS TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI ÁTTEKINTÉSE

A Nyugat-Dunántúlt 907-ben megszálló nomád/félnomád magyarok letelepedési rendje nem teljesen megválaszolt kérdés. A Répcse vidékének betelepítésében a legnagyobb szerep a Lél és a Kér törzseknek juthatott. Előbbi a X. században egészen Locsmándig hatolt, míg utóbbi jelenlétét a helységnevek (Újkér, Nemeskér) őrizték meg. A törzsek nevein kívül a vezérek neveit szintén megtalálhatjuk helyneveinkben: Kál (Sajtoskál), Huba (Hobaj: az egykor Bő és Bük között fekvő, a középkorban elpusztult falu), Lád (Tompaládony). Őseink minden bizonnyal megtartották az itt talált településhálózatot, és lakóikat szolgálónépükké tették. Az egykori szolgálónépi falvak érdekes csoportot alkotnak Sajtoskál és Tormásliget (tehát az áradástól védett termékeny, földművelésre alkalmas teraszokon) között. Lócs neve vadászok településére utal, Kál adott helyet a sajtpiacnak, míg Ság (a mai Simaság) egyik részét a középkorban Pecsenyesütőságnak, a másikat pedig Kenyérsütőságnak nevezték. Jellegzetes honfoglalás kori személynév Csepreg is (török jelentése: „borseprő”). Az ártó szellemek megtévesztését szolgáló törökös névadás tipikus példája a név. A

legrégebbi puszta személyneves típushoz tartozik. Eredete feltétlenül a honfoglalást közvetlenül követő időkre nyúlik vissza. (DÉNES J. 1996).

Szent István államszervező tevékenysége nyomán kialakultak az ország térstruktúrájának alapjai, az államhatalmat megtestesítő és a királyi birtokokat irányító királyi vármegyék egy-egy ispáni várral, mint „központi hellyel”, valamint a feudális hatalom egyik legfőbb támaszának (lévén, hogy maga is földesúr volt), az egyháznak a püspökségei. A nyugati típusú ideológia és jogrend teremtette meg a feltételeket, hogy a kijelölt központok (váras helyek, városok) mellett kialakulhattak a falvak szerte a Kárpát-medencében és így természetesen a Répce mentén is.

Első királyunk az általa életre hívott vármegyerendszerrel a törzseket és nemzetségeket megfosztotta szállásbirtokaitól és ezeket a földeket a kiépülő (és erősített) vármegyeközpontok irányítása alá utalta. A vármegyeközpontokban éltek a király által kinevezett vármegyevezetők, az ispánok, akik e birtokkegységek irányítását, ellenőrzését ténylegesen végezték. Az István által alapított 40-48 vármegye (BELUSZKY P. 2003) közt már megtaláljuk Locsmándot és Sopront is, amelyek a Répce völgyének nagy részét (bal partját) magában foglalták. E terület központját az Árpád-korban a locsmándi várispánság képezte, amelyet a tatárjárás után Sopron vármegyébe olvasztottak be. A megye és a települések között ekkor még nem volt más területi szint, így a vármegyék – általában erősített – központjai, illetve az azok élén álló ispán (*comes*) kettős igazgatási feladatot látott el. Egyrészt a király jószágkormányzója volt, aki irányította a várszerkezetbe tartozó várnépeket, másrészt pedig az uralkodói hatalom, igazgatás helyi megtestesítője, aki felügyelte a vármegye területén élő, de várbirtokhoz nem tartozó kiváltságos réteget, a várjobbágyságot (*CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS 1998*). A várjobbágyság meghatározott időközönként katonai szolgálatot teljesítettek az ispáni várban, cserébe adómentességet élveztek. A „vérükkel adózók” csoportjából alakult ki a későbbi századok nemessége, lakóhelyeikből pedig a nemesi falvak. Ilyen volt például a Csepreg szomszédságában a három (Alsó-, Közép- és Felső) Bük.

A tulajdoni viszonyok alapján a Répce mentén a nemesi és az őket övező szolgálónépi falvak mellett a települések egy másik – jellemzően az előbbi két típus valamelyikéből kialakult – csoportját azok képezték, ahol egy-egy nagybirtokos dominanciája határozta meg a fejlődést. Utóbbiakból alakult ki a mezővárosok csoportja.

Csepreg első írásos említése – „*Chepregh*” formában – az Omodé püspök által 1255-ben kiállított oklevél számol be István és Péter királyi trombitások birtokossá válásáról. A városi közösség jogállását ugyanis alapvetően az határozta meg, hogy milyen kiváltságokat sikerült a földesúrtól kialakítani, kiharcolni (CSAPÓ *et al.* 1994). Csepreg, pontosabban a területén korábban kialakult, de azóta jórészt elpusztult települések feltehetően a három (vagy több?) Bükhöz hasonlóan szintén nemesi falvak voltak. Erre utal, hogy locsmándi várjobbágyság éltek például a később Csepreg határába olvadt Gatály nevű faluban is, és egyházigazgatási szempontból a csepregi plébánia a győri püspökség locsmándi

főesperességéhez került. Legrégibb ismert egyházas helyünk a mai város határában a XII. században már funkcionáló szentkirályi templom volt az Öreg Répce kanyarulata melletti bal parti magaslaton. Helyén ma az Öreg Malom Hotel parkolója van (DÉNES 1996).

A mezővárosok térségi hatásai elsősorban a vásártartási privilégiumuknak köszönhetően a gazdasági és a kereskedelmi életben nyilvánultak meg, közigazgatási tekintetben továbbra sem képeztek központot. A mezővárosi rang (*oppidum*) nem jelentette feltétlenül azt sem, hogy lakói a környező falvakhoz képest nagyobb szabadságot élveztek. A mezővárosban – így Csepregben is – az előljárókat többnyire a földesúr nevezte ki, és a település élén álló bíró a fontosabb ügyekben csak a földesúr vagy megbízottja társaságában ítélezhetett, tehát korlátozott hatáskörrel rendelkezett (ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 1998). Ezzel szemben a nemesi falvakban nem lévén oligarcha, a községeket vezető bíró hatalma szélesebb társadalmi konszenzuson alapult, hiszen kinevezését vagy esetleges leváltását a helyi, viszonylag nagy létszámú nemesi réteg végezte. Csepreg esetében kivételt képez a XIV. század, amikor az aktív városfejlesztő politikát folytató Anjouk birtokában találjuk. Ekkor indult meg urbánus fejlődése. Önkormányzati szabadsága Sopron szabad királyi város mintájára fejlődött. A csepregi polgár a soproni törvényszékhez fellebbezhetett, ha Csepreg bírójának döntésével nem értett egyet, ennél fogva Sopron leányvárosa volt. Már 1348-ban *civitas*-nak említették az oklevelek; a városi címet Károly Róbert vagy Nagy Lajos adományozta. A város jelentőségét mutatja, hogy az ország nádorai és a megye főispánjai több ízben tartottak itt gyűléseket. Luxemburgi Zsigmond – párthíveket toborzandó – birtokokat juttatott az ország báróinak, így 1390-ben Csepreget is zálogjogon eladományozta, majd 1401-ben véglegesen elajándékozta Kanizsai János esztergomi érseknek. Csepreg ezzel az aktussal egyszer és mindenkorra megszűnt királyi város lenni, és egészen a polgári közigazgatás XIX. századi bevezetéséig egy-egy földesúr befolyása alatt álló mezővárossá vált. A Kanizsaiakat 1532-ben a Nádasdyak, őket a Wesselényi-összeesküvés leleplezése után az Udvari Kamara, majd a Draskovichok, végezetül a XVIII. századtól a Jankovichok követték (CSAPÓ *et al.* 1994). A vármegyénél kisebb közigazgatási egység, a járás (*processus*) csak a patrimoniális monarchia széthullásával, a nemesi vármegyerendszerben alakult ki a XIV-XV. században. Csepreg az egykori Sopron vármegyének a *Rábán kívüli felső*, majd az 1840-es évektől *Répcze melléki*-nek nevezett járásához tartozott.

Mivel a nemesi falvak egyrészt átörökítették a törzsi-nemzetségi szállások korábbi térbeli sűrűségét, másrészt a birtokosok kiváltságai miatt földjeik elidegeníthetetlené váltak, a Répce-síkra az egymáshoz közel eső és így szűk határu községek a jellemzőek. Ez a magyarázata annak is, hogy Répce vidékén a kora középkorban nem alakult ki számottevő egyházi vagy világi nagybirtok. Csepreg, Bő és Sajtoskál (mező)várossá válása csak a későbbi századokban történt (XIV-XVI. század között).

Csepreg területén is több kora Árpád-kori falu helyezkedhetett el, még ha információink meglehetősen hézagosak is róluk. Több jel mutat arra, hogy maga

Csepreg is két település – a későbbi Felső- és Alsóváros – összeolvadásával jött létre, amelyhez később – feltehetően a XIII-XIV. századi nagyfokú pusztásodás eredményeként – elpusztult falvakat csatoltak (*SÖPTEI 2000, p. 86.*). Mivel a mai Csepreg területén több elpusztult falut (vagy falunevet) sikerült azonosítani, mint például Bükön, jogos lehet az a feltételezés, hogy határa ekkor és ezen okok következtében lett jóval nagyobb szomszédjánál (1. táblázat).

1. táblázat: *Elpusztult falvak Csepreg területén*
 Table 1. *Destroyed villages in the territory of Csepreg*

Elpusztult falu neve	Feltételezett helye
Ablanza	Bük belterületétől 4 km-re DK-re, az Ablánc-patak mentén
Csékéd	a várostól DNY-ra, a Boldogasszony-kápolna környékén (ma Csékéd-dűlő)
Dicsk	a mai Tormásliget területén
Emre	Szent Imre templom környékén
Gatály	Csepreg és Horvátzsidány között, ma Csúsztatónak nevezett erdőrész (rég neve Grádic)
Szentkirály	Csepreg és Szakony között, a mai Öreg Malom Hotel helyén
Tormás	a mai Tormásliget területén

Forrás: DÉNES 1996, pp. 90-97. alapján saját szerkesztés

A Csepreg lakosság nagy részének egzisztenciáját a XIII. században az agrárium biztosította. Ez elsősorban a szántóföldi gabonatermesztést és a legeltető állattenyésztést jelentette, de már a szőlőművelés is meghatározó művelési ággá vált. Ez azonban nem jelentette azt, hogy Csepregen ebben a században a korábban kialakult földbirtokos nemesi réteg megerősödött volna. Éppen ellenkezőleg: az eredetileg nemesi falu Csepreg, a határában elhelyezkedő számos faluval együtt – az országszerte egyébként is tapasztalható pusztásodás keretében – elnéptelenedhetett, és újjáépítése már más határok között és szervezetten történhetett. Talán éppen ezt foglalhatja írásba első írásos említése, a már idézett 1255-ös oklevél. Ez a dokumentum egyúttal Ablánccal szomszédos helységként írja le Csepreget, tehát a környék egyébként sűrű települési textúrája ellenére viszonylag távoli szomszédot ad meg, akár elképzelhető az is, hogy a tatárjárás is fokozhatta a vidék pusztásodás okozta veszteségeit. Ezt az állítást megerősíti a rá két évre (1257) kiadott oklevél, amely német nyelvterületekről érkezett telepesekről („*hospes*”) ír (*DÉNES 1937, p. 15.*, illetve *SÖPTEI 2000, p. 86.*). Telepeseket általában lakatlan vagy gyéren benépesített – és ebbe értelemszerűen beleértendő az elpusztított – területekre volt szokás hívni, akiket pontosan emiatt engedményekkel, kiváltságokkal tudtak csak odacsábítani. Csepregen is valószínűleg ez történt: az uralkodó a trombitások mint földesurak révén a tatárjárás pusztításai után hospesek hívásával újratelepítette területét. Csepreg a korábban elpusztult falvak területének hozzácsatolásával nagy kiterjedé-

sű jobbágytelepülés lett, és jobbágysága, azaz telepesei feltehetően jobb helyzetben lehettek a környék hasonló jogállású társadalmi rétegeinél, mert a kiváltságaik alkupozíciót jelentettek számukra. A földesúr személye változott: a XIII. század végén a – később Kőszeginek nevezett – Németújvári család kezébe került, akik az utolsó Árpád házi királyok alatt megerősödő oligarcha („kiskirályi”) famíliák egyike volt, és a Nyugat-Dunántúl nagy részét ellenőrzése alatt tartotta (*SÖPTEI 2000*).

1332-ben már az oligarchák hatalmát felszámoló Anjou Károly Róbert feleségének, Erzsébet királynénak a birtokában találjuk Csepreget, és ekkor indult meg a jobbágyfaluból a várossá válása. Ennek első lépése a városi rang adományozása: vagy Károly Róbert vagy pedig fia, Nagy Lajos jóvoltából a XIV. század közepétől „*civitas*”-nak, azaz a legmagasabb szinten számontartott városnak is nevezték (1357), amely Sopronhoz hasonló jogokat kapott. Az 1360-ból fennmaradt címerképe is Sopronéhoz hasonlóan „háromtornyos” sziluettet mutat, azaz fallal körülvett várost feltételez. A fal ekkor még földhalmokat és fapalánkokat jelentett, és rajtuk egy-egy kapu képezett kijáratot a kereskedelmi utakra. A bekerített város a mai Felsővárost foglalta magába, az Alsóváros bekerítése a későbbi századokra tehető (*SÁGI 1996*).

Luxemburgi Zsigmond 1390-ben Csepreg várost zálogjogon eladományozta, majd 1401-ben véglegesen nekiajándékozta Kanizsai János esztergomi érseknek, tehát az ő mezővárosa („*oppidum*”) lett. Ő építtette a Felsőváros közepére 1391-ben – feltehetően korábbi alapokra – a Szent Miklós püspök tiszteletére emelt kősisakos tornyú csepregi templomot. A bekerített városon a Csepreget háromszor is hatalmukba kerítő huszita csehek az itt élő népek segítségével végeztek erődítési munkákat a XV. század elején. A XIV-XV. század fordulóján Csepreg vonatkozásában is megszorodtak a szomszédos településekkel, birtokosokkal folytatott birtokviták. 1371-ben János borsmonostori apát panaszkodott, hogy a kőszegi várnagy Szakonynál vámot szed jobbágyaitól, holott eddig vámfizetés nélkül mehettek Csepregbe. Később, 1395-ben a vármegyei alispán igazolása szerint a csepregiek a borsmonostori apáttal összevesztek, és Borsmonostort fegyverrel támadták meg, hatalmaskodtak ellene (*DÉNES 1937, p. 15*). E források a társadalmi-gazdasági berendezkedés alapjáért, a feudumért, a birtokért folytatott ádáz küzdelem mellett jelzi, hogy a Kőszeg – Sopron közötti kereskedelmi tengely is megerősödött, és abban Csepreg kulcspozíciót töltött be.

A Kanizsaiakat – és az átmenetileg birtokos Rozgonyiakat – a család férfiágának kihalásával (1532) a Nádasdy család követte a város tulajdonosaként. Ezzel egyszerre mind egy új fejlődési szakasz is kezdetét vette, amely elsősorban a humanista műveltségű főúrnak, Nádasdy Tamásnak köszönhető. Nádasdy a vallási harcok idején inkább a protestáns vallást támogatta, ezért a katolikus plébánosnak el is kellett hagynia a várost (1554). Mind a felsővárosi, mind pedig az alsóvárosi templom a protestánsok kezébe került, és természetesen az „*akié a föld, azé a vallás*” („*cuius regio, eius religio*”) elv alapján a hatalmas Nádasdy-birtok valamennyi jobbágyának követnie kellett ura vallását. A Nyugat-

Dunántúl nagy része – köztük a Répcse vidék – protestáns vallású lett. Nádasdy nevéhez fűződik a csepregi főiskola 1557-es megalapítása, ebben mint a lutheri tanítások híve a – magyar nyelven oktató – prédikátorok, iskolamesterek, nótáriusok (jegyzők) képzésére fordított nagy gondot. A korában jó nevű iskola a wittenbergi tanmenetet alkalmazva egyidejűleg háromszáznál több tanulóját bentlakásos kollégiumi módszerrel nevelte. Rektorairól tudjuk, hogy mind megjárta Wittenberget és más európai egyetemeket, de ugyanez elmondható sok tanáráról is. A főiskola tevékenysége közel száz évig tartott, és ez felbecsülhetetlen értékű kulturális ikisugárzást jelentett a város, környék, sőt az egész ország számára. Egyik tanulója Lackner Kristóf volt, aki később Sopron nevezetes polgármestere lett.

A mezővároson túlmutató jelentőségű esemény volt a csepregi Szent Miklós templomban tartott kollégium (zsinat) is, ahol a reformáció lutheránus és kálvini irányzata elvált egymástól, azaz 1591. június 2-3-án ezzel hazánkban is végbement a protestáns egyházszakadás. 1643-ig közel húsz zsinatot tartottak Csepregen (*SÖPTEI 2000*). A kollégiumhoz, illetve a körülötte kialakuló vallási és kulturális központhoz nélkülözhetetlen volt egy nyomda, amely 1620 és 1645 között működött itt (*CSAPÓ et al. 1994*).

Nem csak esemény-, hanem településföldrajzi szempontból is fontos, hogy a protestáns Csepreg 1604-ben a Bocskai István-, 1619-ben pedig a Bethlen Gábor-féle függetlenségi harc mellé álltak, és ez utóbbi okozta vesztét. A fehérhegyi vereség után a Bethlen-hadak által magukra hagyott csepregiek Collalto tábornok vezette császári sereg bosszújának estek áldozatul (1621): a háromnapos dúlás során a korabeli beszámolók szerint 1223 embert – a lakosság több mint felét, köztük csaknem az egész diákságot – gyilkoltak meg, majd kivonulásukkor felgyújtották az egész várost. Ezzel elkezdődött a virágzó középkori Csepreg hanyatlása, hiszen a XVI. században mint Sopron megye legnagyobb mezővárosát említették a források, de ez után a pusztítás után a protestáns kultúrához köthető központi szerepét sem nyerte vissza, diákságát nem tudta pótolni, majd a folyamatot a Nádasdyak rekatolizációja tetőzte be. 1643-ban ugyanis a felsővárosi Szent Miklós templom ismét vallástörténelmi esemény helyszíné lett. Nádasdy III. Ferenc itt jelentette be áttérését a katolikus hitre (*CSAPÓ et al. 1994*). Az evangélikus hitélet lavinászerűen omlott össze: a templomaikat visszavették a katolikusok, nyomdájuk bezárt, egy évszázadon belül pedig ugyanolyan egynemű katolikus vallású lett Csepreg, mint azelőtt csaknem egy évszázada volt. Itt kell megjegyezni, hogy a nemesi falvak öntudatos kis- és középnemesi rétege, birtokosok révén megtarthatták és megtartották lutheránus hitüket, ahogy teheték és tették a környék többi nemesi falu lakossága is. A Répcse vidékén a római katolikus vallás a Habsburgokhoz hűséges főnemesekehez, az ágostai hitvallás pedig a kis- és középnemességhez köthető. Ennek máig ható településhálózati vetülete pedig az, hogy a régi mezővárosok (Bő, Répcse-szentgyörgy, Sajtóskál és Csepreg) lakossága vallásilag napjainkban is homogén, egyneműen római katolikus, az egykori nemesi falvaké (Nagygeresd, Ne-

mesládony és Alsó-Bük) pedig heterogén, társadalmuk katolikus és evangélikus közösségre tagolódik.

Nádasdy III. Ferencsel nem csak a kulturális fejlődés, hanem a gazdasági élénkülés is alábbhagyott egy időre. Őt ugyanis a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvétele miatt kivégezték, és birtokaira az Udvari Kamara tette rá a kezét, aki rövidesen eladta azokat gróf Draskovich Miklós főajtónálló mesternek. A Rákóczi-szabadságharc idején, ahogy az egész Répce-vidék sokszor cserélt gazdát, és a kétoldali sarcok annyira kimerítették, hogy a felkelés végére elnéptelenedésnek indult. A szándékos pusztítások mellett – elsősorban a könnyen éghető korabeli építőanyagok (rozsszalma, fa) miatt – gyakoriak voltak a tűzvészek a településeken. Csepregen a legnagyobb 1776-ban dűlt, amikor összesen 224 épület, köztük a Szent Miklós templom a plébániájával, az összes kastély és a városháza a lángok martalékává vált (*CSAPÓ et al. 1994; WELLNER 1981*). Az újjáépítést a város új földesura, a Jankovich család egyik tagja, Antal nagyban segítette. Ő építtette fel a plébániát, a templom újjáépítéséhez pedig közbenjárására Mária Terézia császárnő adott segítséget. 1809-ben Napóleon hadait kellett eltartania a környéknek, 1831-ben pedig kolerajárvány pusztított és karanténba kellett zárni a településeket.

Csepregen és általában a Répce mentén az átlagosnál intenzívebb szántóföldi gabonatermesztés alakult ki már a középkorban. Az agrárkonjunktúra miatt a földesurak a jobbágytelkek rovására megnövelték a saját kezelésben lévő birtokaikat, a majorságot (*praedium*), amelyet a jobbágyrobottal műveltettek meg, így a haszon nagy része az övék maradt. Ennek a társadalmi-gazdasági folyamatnak a legfontosabb településföldrajzi hatása az volt, hogy a korábban pusztásodott külterületek újra benépesültek. A földesúr birtokához tartozó gazdaság-, és a hozzá kapcsolódó munkaerő lakóépületének térbeli egysége, azaz a majorság mint külterületi lakott hely Csepreg nagy határa miatt ott is jellegzetes településforma lett XVI-XVIII. században. A Csepregi határban a XVI. század óta 11 majort tudunk kimutatni.¹

A feudalizmus korai időszakában rozstot, árpát a XIII. századtól inkább búzát termesztettek. A gabona nagyrészt a helyi igényeket elégítette ki, feldolgozása a XIV. századtól ismert, Répcére telepített vízimalmokban történt. Csepregben is sorakoztak vízimalmok, mint ahogy csaknem valamennyi Répce menti faluban. A török kor után hazánkban is elterjedt a belterjes, istállózó – egyúttal a földek trágyázását is biztosító – állattenyésztés, különösen a tejelő szarvasmarhatartás, és ennek a korszerű iránynak a fő telephelyei a majorságok voltak. A XVIII. századi források már beszámolnak arról, hogy a csepregi majorsági gazdaságokban „*Svájtzéria*”-k, azaz svájci rendszerű istállózó tehenészetek és tejgazdaságok működtek (*URFI 2013. p. 43.*).

¹ Ablánc, Daniella, Dicsk, Felső-(vagy Vörös), Gyertyánospusztá, Szentkirály, Izabella (vagy Korpás), illetve Anna, Kincsedpusztá, Meggyespusztá, Tormásliget, közülük már csak az utóbbi négy működik (*URFI K. 2013. p. 54.*).

Csepreg legfontosabb és legismertebb, egyúttal jelentős tradíciókkal is rendelkező mezőgazdasági ágazata a szőlőtermesztés volt. Első említése 1321-ből való, és 1341-ben már arról tudósítanak a források, hogy a csepregi borokat is a kőszegi kereskedők vihették ki a német területekre. A Nádasdy-birtokon kiemelt szerepet játszott az ezekből befolyó bevétel. A sárvári vár pincéjében külön jelölték a csepregi bort tartalmazó hordókat. 1646-ban egy összeírás összesen 29 szőlőhegy nevét említi, közülük több ma is ismert.² A XVIII. században a gyümölcs- és szőlőtermesztés tovább térnyerése érdekében erdőt is irtottak, amiről a Hegymesterek Protokolluma (jegyzőkönyve) tudósít (*SÖPTEI 2000*). Az 1784-es Országleírás a csepregi szőlőkről már úgy ír, hogy azok a Répce folyó Répcevistól Alsó-Bükig terjedő teljes hosszában végigkísérik a magaslato-
kat.

A csepregi ipar meglehetősen fejlett volt, különösen a Nádasdyak uralmának csúcspontján, a XVII. században. Ezt jól mutatja a céhek számának a növekedése. 1611-ben a vargák, 1614-ben a szabók, 1617-ben a szűcsök, nyergesek, szíjgyártók és fegyverkovácsok közösen, 1628-ban a bognárok, patkolókovácsok, 1630-ban a kovácsok, 1643-ban a csizmadiák, 1688-ban pedig a takácsok kaptak céhprivilegiumot (*SÖPTEI 2000, p. 89.*). 1614-ben a Répce, a Csáva, az Ikva, a Metőc és a Kőrös patakok menti malmok tulajdonosai alapítottak közös céhet, tehát így egy érdekvédelmi szervezetbe kerültek Bük és Csepreg molnárai is (*FARKAS 1887, p. 91.*).

A mezőgazdaság és az ipar mellett a terciér szektor is erős volt Csepregen, ami ekkor elsősorban a kereskedelmet jelentette. A tatárjárásig a velencei kereskedelem az Alpok keleti peremén bonyolódott le. A velencei kereskedők jöttek Magyarországra és Szombathely – Kőszeg – Sopron útvonalon haladtak, amely Soprontól folytatódik Bécsújhelyig, majd Bécs felé. A mai Csepreget Kőszeggel összekötő útnak a kora középkorban még nincs nyoma. A Szombathely és Győr között vezető útból Belednél ágazott ki egy út, amely Sajtoskálnál metszette a Sopron – Sárvár között vezető – tulajdonképpen a mai 84-es – útvonalat. Ez Csepregnél kettéágazott: az egyik Locsmánd felé vitt, átvágva a velencei útvonalat folytatódott nyugat felé. A másik Horvátzsidányon és Kaboldon (ma: Kobersdorf, Ausztria) át – szintén keresztezve a velencei utat – folytatódott Bécs felé. Belkereskedelmi szempontból fontos jelentőségű volt a Belednél elágazó másik, a Répce bal partján nyugat felé vezető kereskedelmi út, amely a folyó mentén Répceszemere – Nagygeresd – Bő – (Alsó-)Bük – Csepreg – Szakony – Zsira – Locsmánd – Füles (ma: Nikitsch, Ausztria) – Sopronkeresztúr (ma: Deutschkreutz, Ausztria) településeket érintve érkezett Sopronba (*DÉNES J. 1996, pp. 19-20.*). A középkorban Csepreg mezőváros egy fejlett úthálózat középpontjában állt, és a városi létéhez feltétlenül szükséges vásárjogokat Zsigmond király adományához kötik. A középkorban egyik országos vására Szent

² Hosszú-Gyöp, Cziczmagó, Középszer, Bayszer, Ruzsa, Grund, Velágos, Grádics, Pogány, Felső-, Közép- és Alsó-Bene, Rámók, Pattantó, Felső-, Közép-, Alsó- és Kis-Hanga, Bosek, Kinczem, Szak, Kövesgödör, Nagygödör, Dobos, Pető, Felső-, Közép- és Alsó-Csékéd, valamint a Maszlagh hegyek (*WELLNER L. 1981. p. 15.*).

Mihály napján volt. A XX. században már öt vásárt tartottak: Hamvazószerda, Áldozócsütörtök környékén, július 29-én, szeptember 29-én és karácsony előtt. Hetivásárai csütörtökre estek már a középkorban is (SÖPTEI 2000, p. 89.).

Csepreg népességszámára vonatkozó első hiteles adat 1518-ból való, amikor a mezővárosi jogállású településen, oppidumon 255 jobbágycsalád élt, feleannyi, mint a nemzetközi összehasonlításban is jelentős bortermelése és közvetítőkereskedelme jóvoltából az egyik legfejlettebb közép- és újkori magyar városban, Sopronban. A történeti demográfia szabályai szerinti számítás alapján a vármegye székhelyéhez hasonló profilú, csak kisebb akció- és vonzásterületű gazdasági bázison polgárosodó Csepreg lakossága ekkor 1600 főre tehető (CSAPÓ 1994, p. 11.). A város a településhierarchiában elfoglalt pozícióit mintegy másfél évszázadig megtartotta. II. József uralkodása (1780-1790) idején Csepregben 1654-en laktak (1787-es adat). Úgy tűnik, hogy a pusztításokat a mezőváros hamar kiheverte, hiszen Fényes Elek 1851-ben kiadott „Geographiai szótára” szerint 3000 fő lakott a városban. (FÉNYES E. 1984, pp. I/162., I/189-190., I/212.).

A társadalmi rétegzettséget az 1785-ös népszámlálás azon adatsorával szemléltethetjük, amely a települések férfilakosságát írta össze társadalmi rétegenként csoportosítva (2. táblázat). Az összeírás tehát nem teljes körű, de nem csak az arányok szemléltetésére alkalmas, hanem arra is, hogy Csepreg XVIII. század végi társadalmi képlete egyrészt rekonstruálható legyen, másrészt összehasonlítható más helységekkel, akár a három Bükkel is.

2. táblázat: Bük és Csepreg férfi lakosságának társadalmi rétegződése 1785-ben
Table 2. Social stratification of male population in Bük and Csepreg in 1785

Férfiak társadalmi réteg szerint (fő)	Csepreg	Alsóbük	Középbük	Felsőbük	A három Bük összesen
Pap	2	1	2	0	3
Nemes	31	83	41	34	158
Paraszt	152	27	15	14	56
Paraszt örököse	50	25	12	0	37
Polgár	18	0	0	3	3
Polgár örököse	87	0	0	13	13
Zsellér	187	51	37	54	142
Egyéb	22	21	17	11	49
1-12 éves	179	45	48	62	155
13-17 éves sarjadék	55	20	18	19	57
Férfiak összesen	783	273	190	210	673

Forrás: SZABÓ J. 1977, p. 95.

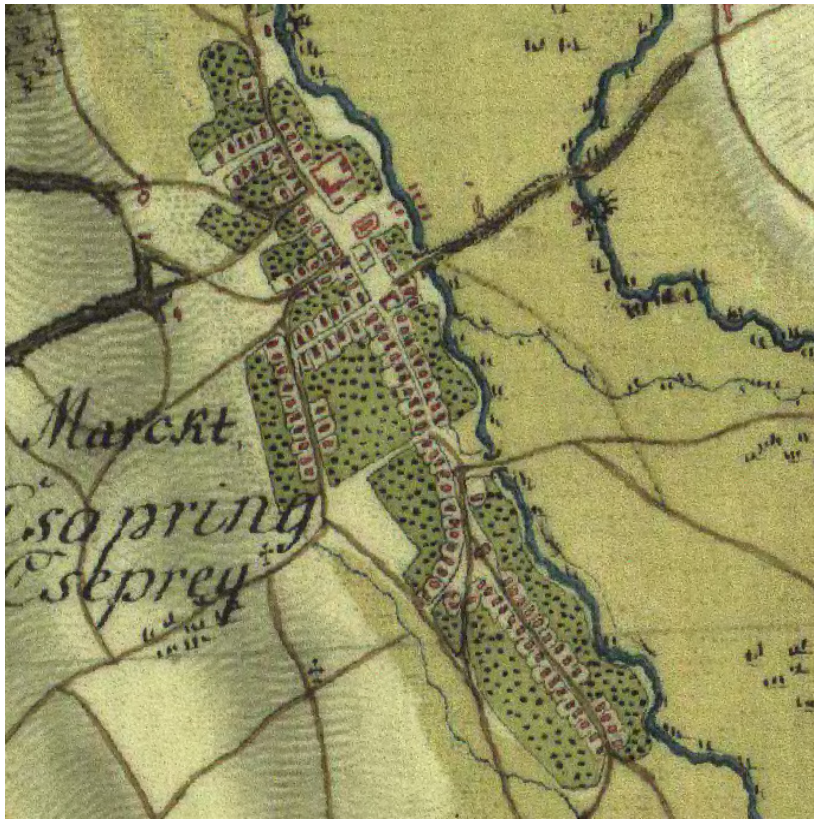
Csepreg korabeli társadalma jóval strukturáltabb és differenciáltabb, egy szóval urbánusabb volt a bükinél. Annak ellenére, hogy lakosság száma meghaladta a három Bük együttes népességét, nemesei kevesebben voltak, mint bármelyik Büknek, és a helyi felnőtt férfilakosság alig 4 %-át tették ki, zselléreinek aránya viszont magas (23,9 %) volt. Ezzel az agrártársadalma a három Bük közül leginkább a felső-bükihez hasonlított. Ez nem meglepő, hiszen ez a nagybirtokosok jelenléte okozta birtokkoncentrációval együtt járó jelenség. A „polgárok”, illetve a „polgárok örökösei”-nek létszámában és arányában már nyomasztóvá vált Csepreg fölénye, hiszen a zömében iparból és kereskedelemből élő rétege a helyi társadalom egyik gerincét képezte (13,4 %), és kilencszerese volt a három Bükének, ami egyúttal azt is jelenti, hogy Alsó- Közép- és Felső-Bükről gyakorlatilag teljesen hiányzott a városi jellegű polgári réteg.

3. A FEUDALIZMUS EMLÉKEI CSEPREG TELEPÜLÉSSZERKEZETÉBEN

Az 1784-es katonai térkép alapján egyértelmű, hogy Csepreg alaprajzi vonásait, növekedésének irányát elsősorban a Répce folyó szabályozta (2. ábra). Településmorfológiai szempontból az Alsó- és Felsőváros – a szabályos utcás falvak egyik csoportján belül – a szalagtelkes típusba sorolható, amelynek jellemzője, hogy keskeny és viszonylag hosszú, szalag alakú telkek érintkeznek hosszanti oldalukkal és alkotnak utcát. Ezek a soros vagy utcás falvak, ahol a házak és a kerítések az utcaszintben vannak és homlokzatukkal állnak kifelé. Annak ellenére, hogy Csepreg a középkor nagy részében mezőváros volt, eredetileg faluként jöhetett létre, így az akkori településformáló erők hasonlíthattak a vidék többi nemesi falujához, és csak később, a várossá válása után vált el egymástól a társadalmi-gazdasági és ebből adódóan térbeli kifejlődésük.

Csepreg alaprajzi kialakulásáról, térbeli fejlődéséről városi jogálláshoz köthető fejlettebb írásbeliség révén a települési szerkezetéről, utcahálózatáról már a XVII. századtól érhetők el források. Csepreg már a rómaiak idején lakott hely volt, településük a Borostyánkő úthoz közeli katonai táborhoz kapcsolódott, amely a Sárvár – Kőszeg és a Sopron – Szombathelyre vezető utakat vigyázta. A lakott helyet pontosan nem sikerült lokalizálni, de talán a Boldogasszony kápolna környékén lehetett. Elméletileg lehetséges, hogy a magyarok a XI-XII. században ezekre a romokra rátelepedtek, de ezt semmi nem támasztja alá, és valószínűleg nincs kontinuitás a római kori település és a XI-XII. századi között. Szülővárosáról a két világháború között pécsi geográfusként településföldrajzi értekezést író Dénes Jenő ide teszi az „első” középkori Csepreget, amely véleménye szerint úgy „költözött le” a jelenlegi helyére (DÉNES J. 1937. p. 23.). Ez a feltételezés nem zárható ki, hiszen az 1663-as Canonica Visitatio megemlíti, hogy a mai Boldogasszony kápolna helyén temető állt, amelyet kőfal vett körül (SÁGI F. 1996. p. 164.), márpedig ez nagy valószínűséggel azt is jelentette, hogy ott korábban település volt, persze azt nem, hogy feltétlenül római kori. Az 1784-es katonai felmérés térképén a Boldogasszony kápolna természetesen szerepel.

2. ábra: Csepreg 1784-ben, a II. József korabeli katonai felmérés alkalmával
 Figure 2. Csepreg in 1784, according to a military survey from the time of Joseph II

Forrás: ARCANUM 2004

A térképről látható az összeépült Alsó- és Felsőváros, amelyek – városi elnevezésük ellenére – uralkodóan szalagtelkes alaprajzúak, és mindkettő a Szombathely – Sopron útra települt út menti típusú. Az Alsóváros olyannyira, hogy szinte mellékutcája sem volt, csak a Szent Katalin kápolna melletti középkori Taksony utca és Taksony köz ágazott le a főutcájaként szolgáló Hosszú (ma Dózsa) utcából, továbbá a Répcén átkelő kijárata Felső-Bük felé. A Felsőváros XVIII. századi alaprajza már sokkal fejlettebb, a városi lét több elemét feltételező településformáló erőt feltételez. A Szombathely – Sopron és a Sárvár – Kőszeg között utak találkozásánál feküdt, de ahogy a korábbiakban említettük az utóbbi (K-NY-i) viszonylat később lett jelentősebb, emiatt a forgalmasabb É-D-i tengely mentén nyúlt el a település, és a közepén az út kiöblösödésével jött létre a központi tér. Ennek a piacoknak helyet adó térnek a kialakulása valószínűleg nem a várossá válásával függ össze, hanem falusi genetikájú (DÉNES 1937). A kereskedelmi utak mentére települt falvak egy része ugyanis az út településen belüli útszakaszának kiszélesítésével alakított ki piacteret. Ezek a német nyelvterületen gyakori és eredetileg „Anger”-nek (=„rét”) nevezett, a piacoknak he-

lyet adó, öblösödéseket Mendöl Tibor „orsós utca”-ként, az ilyen piactérrel rendelkező „Angerdorf”-okat pedig „orsós-főutcás falu”-ként vezette be a magyar településföldrajzi szakirodalomba (MENDÖL 1963). Ez az alaprajz Magyarország egészén elterjedt, így a Répce vidékén is találni belőlük: többek közt Szakony, Locsmánd és Répceemicske (ma: Strebersdorf, Ausztria) tartozik ebbe a sorba. A XVIII. századi Csepreg a Kis-Répce ághoz simuló központi tere nyilván ennek az évszázadok alatt a városi fejlődés és a tudatos fejlesztés eredményeként kialakult változatát mutatja. A központi térből ágaznak ki ugyan kisebb utcák, de egyike sem a Répce, hanem a szőlőhegy felé. Az élénk relief miatt törik meg a vonalvezetésük, és nem az árvízveszély miatt.

A középkori utcahálózatot nehéz rekonstruálni, mivel az utcahálózat és a település alaprajzi fejlődésére utaló első adatok és leírások ellentmondásosak. Ugyanis létezik egy 1646-ból származó oklevél (FARKAS 1887, p. 15.), mely szerint a XVIII. század közepén már 15 utca és egy tér volt a városban. Másrészt hiteles forrás az 1658-as Nádasdy-féle urbárium is, amely csak 11 utcát és egy teret említ (DÉNES 1937. p. 25.). Nehezíti a kérdés megoldását az, hogy nem maradt fenn a XVII. századból származó térkép, aminek segítségével az utcákat azonosítani lehetne, de a régészettudomány, illetve az 1621-es dűlás leírásai, valamint az 1663-as Canonica Visitatio alapján jó közelítéssel lehet rekonstruálni a város alaprajzi kifejlődését (SÁGI 1996). Ami biztos, hogy az első utcák a település tengelye és tere voltak. A tér neve a Nádasdyak alatt Iskola tér (ma a Széchenyi tér) volt. A tértől északra a Felsőváros többi része (ma Petőfi utca), délre pedig némi beépítetlen területet követve a már említett Alsóváros. A Felső- és Alsóváros tehát a legkorábbi részei a mai Csepreg településtestének, és az imént ismertetett térbeli kiterjedésüket kb. a XIII. században – feltehetően a telepések ideérkezése idején vagy éppen általuk – már elérhették.

Biztosnak tűnik az is, hogy a Felső- és az Alsóváros fő tengelyéhez kapcsolódó legöregebb utcák – melyek létrejötté a királyi várossá válással egyidejű lehet – a tengelytől Ny-ra, a „hegy” felé lehettek. Tudjuk, hogy Csepreg már a XVI. században Sopron után a második legnagyobb mezőváros volt a térségben, ahol 1598-ban már 304 ház épült, impozáns népességnövekedése nyilván a területi kiterjedésében is megnyilvánult. Az 1646-os oklevél és az 1658-as urbárium is említette a Felsővároshoz kapcsolódó Kovács és Fehér utcát (nevük mai is az), továbbá a szintén onnan kifutó Visi és Cser (ma a dr. Szemes Zoltán u. egy része). Szintén ebben az összeírásban szerepel már az Alsóvároshoz kapcsolódó Pap (ma Ady) utca. Bizonyosnak tűnik, hogy megvolt már a Felsővároshoz kapcsolódó mai Jankovich Gyula utca (az oklevél Ihász, az urbárium Geszöly utcának nevezte). Ugyanúgy létezett az alsóvárosi mai Taksony út is, az oklevél szerint Tapsony, az urbárium szerint Magyar út néven. Volt még a Gongoly vagy Pásta utca, de nem tudjuk, hogy mi történt vele, lehet, hogy az 1776-os nagy tűzvész után nem épült újra. Végül van négy utca a Bödi (ma Hunyadi), Pajor (ma dr. Szemes Zoltán utca egy része), Csó (ma Szombathelyi utca) és a Pizok köz (ma köz a Fehér utcánál), amelyekről nem tudjuk biztosan, hogy már meg-

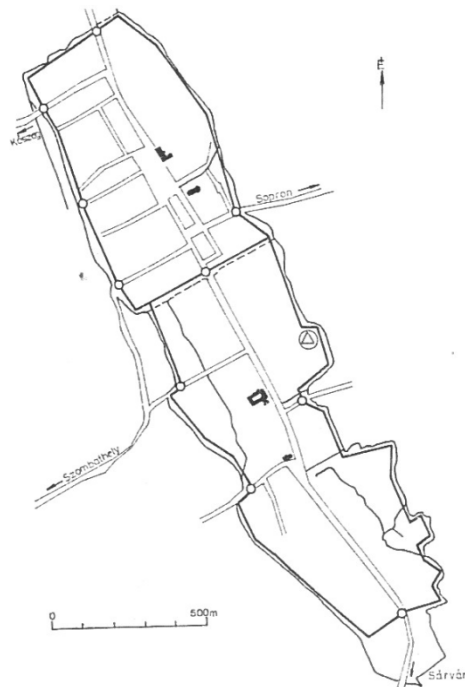
voltak-e a XVII. században, mert ellentmondásosak a források erre vonatkozóan.

A Bödi, a Pajor és Csó utcát említi az 1646-os oklevél, az 1658-as urbárium viszont nem, míg a Pizskos közt csak az urbárium említi (CSAPÓ *et al.* 1994, p. 84.). Mivel azonban később, a XIX. század első felében, amikor a nagy tűzvész után újra felépült a város és – Dénes Jenő szerint – újra kiépültek az 1830-as évekre a Cser, Csó és Pajor utcák is mint a város legrégibb utcái (DÉNES 1937. p. 25.).

Az írott források mellett az archeológia is szolgáltatott történeti topográfiai adalékokat, amelyeket a korabeli beszámolókkal kiegészítve kirajzolhatók Csepreg Nádasdy-korabeli kontúrjai (3. ábra).

3. ábra: Csepreg XVII. századi alaprajza a feltételezett védőpalánkkal és kapuival Dénes József régész szerint

Figure 3. The layout of Csepreg in the 17th century with the supposed protective fences and its gates by József Dénes archaeologist

Forrás: DÉNES 1996, p. 162.

A város XVII. századi alaprajzát, településképét a csepregi régész-történész, Dénes József próbálta rekonstruálni. Csepreg mezőváros tehát ekkor még egymástól elkülönülő két településrészről állt: Felsővárosból – ez volt az Árpád-korban emlegetett Chepreg – és Alsóvárosból. A két városrészt összekötő or-

szágút belterületi (akkor Hosszú, ma Kossuth utcai) szakaszán az 1600-as évek elején kevés ház állhatott. Dénes szerint a Felsőváros már a XIII. század végén a középkorban palánkkal lehetett bekerítve. Ezt északról a Répce egyik ága, a többi oldalról pedig ehhez csatlakozva – a Répce holtmedreinek bevonásával, beépítésével – vizesárok vették körül. A kivezető utak mentén a Felsővárosban 4-6 kapu lehetett, egy idő után az Alsóvárost is palánk övezte, amelyet északról a már említett Répce-ág, délről a Pákác-árok határolt. Ezeket a másik oldalakon a palánk mentén árkokkal összekötötték. Az alsóvárosi palánkon 4-5 kapu lehetett. Azt nem tudjuk, hogy a két városrész palánkját mikor kapcsolták össze, de valószínű, hogy a Nádasdyak idején már egész Csepreget egy összefüggő védelmi rendszer vette körül, amely jó védelmet biztosított a kóbor állatok és a rablók ellen, de jól felszerelt katonaságnak nem jelentett komoly akadályt.

A Felsőváros fő erőssége a Szent Miklós templom volt, amely körül temető feküdt, és a temető szélén 2 öl magas lőrésekkel ellátott téglafal húzódott. E falat a már említett Répce-ág és a vizesárok vették körül. A templom közelében, a mai Nádasdy kastély helyén állhatott az a földsáncból, palánkból és kövekből készült vár, amelyet a husziták építettek, a Nádasdyak kastéllá alakítottak, és amelynek utolsó traktusait az 1930-as években bontották le. A XVII. századi erődítettségéről nem rendelkezünk pontos adatokkal, de az északi oldalról ezt is a Répce-ág határolta, amelyhez két oldalról vizesárok csatlakoztak. Azt nem tudjuk, hogy a déli oldalon is volt-e vizesárok, de ott, a piacon (a mai Promenáda helyén) terült el a vízfolyásokkal összeköttetésben lévő Piharci-tó, amelynek vízfelülete a védelem mellett a korban gyakori tűzvészeknél jelentett oltóanyagot.

Az Alsóváros fő erőssége a Szent Katalin templom volt, amely körül szintén temető terült el, és a település egészét szintén palánk vette körül. Az Alsóvárostól 10-15 perc járásnyira álló Boldogasszony kápolna mellett is volt temető, amelyet kőfal övezett. Ez lehetett a középkorban elpusztult Csékéd (*SÁGI 1996, pp. 163-164.*). Ekkor tehát úgy nézett ki Csepreg területe, mintha három olyan település képeznék, amelyek ugyan térben egymás mellett helyezkednek el, de egymástól némileg elkülönített, önálló életet élnének, illetve az egyikük már valami miatt elpusztult.

A honfoglalást követő mintegy három évszázadban sokkal sűrűbb volt a Répce-sík településhálózata, mint a középkor későbbi időszakában. Szent István uralkodása idején itt még egy meghatározott körön belül mozgó sátoros települések lehettek. A XI. században, a vármegyerendszer kiépülésével a falvak helyhez kötötté váltak, a sátrak, jurták helyét a félig földbe süllyesztett veremházak foglalták el (*MAKSAY 1971*), amelyek kezdetben nem egy kitüntetett irányban – mintegy utcában – helyezkedtek el, hanem az erdőkhöz, vizekhez igazodó szabálytalan formában. Településszervező erő lehetett továbbá, ha a módosabb várjobbágyok státusukat mintegy demonstrálandó birtokaikon egy-egy lakótornyot építtettek, amit – természetesen tisztes távolságban – a szolgálónépek már említett veremházai vettek körül. Csepregen kettő ilyen kisebb közép-

kori vár nyomai ismertek: az alsóvárosi Malomkertben, illetve a Kőszeg felé vezető út mentén az ún. Grádics erdőrészen. Közös jellemzőjük, hogy kis – 0,004 és 0,06 ha – alapterületűek voltak, és magányos települések, hiszen térben nem kapcsolódtak közvetlenül egyéb lakóhely egységekhez (DÉNES 1996).

A XIII. században Csepreget is elérhette az országszerte tapasztalható pusztásodás folyamata. Az általános falupusztulás viszont alkalmat adott arra, hogy a földesurak azok ismételt benépesítésénél már az új, háromnyomásos gazdálkodási formához igazodó birtokviszonyokat, településformákat alakítsanak ki. Határozottan elkülönítették a határ belső és külső részeit. A szántók, rétek és erdők racionálisabb kihasználása érdekében az ott fekvő hajléksoportok közül az előnytelen fekvésűeket felszámolták, és lakosaikat egy tömbben, zárt településre telepítették le. A földesurak maguk is elhagyták különálló hajlékaikat (földváraikat), és a formálódó, vertikálisan zártabb formát öltő falvakba, jobbágyaik telkei közé felépülő kúriáikba költöztek. A XIII-XIV. század fordulójára tehetjük az ország és így a Répcemete középkori faluhálózatának megszilárdulását, amelyet még egy utolsó, jelentős mértékű költözködés előzött meg. Ennek a nagyszabású társadalmi-gazdasági folyamatnak helyi településtörténeti emlékei is vannak.

A Csepreg Alsó-, illetve Felsőváros egymástól különálló településként alakultak ki, és közülük a Felsőváros előbb. Előbbire a legfőbb bizonyíték az, hogy külön temploma és temetője is volt, és eredetileg külön palánkkal kerítették be. Az sem nagyon lehet kérdéses, hogy Felsőváros a korábbi, hiszen az 1255-ös oklevélben felbukkanó név rá vonatkozik, az Alsóváros templomának tornya alakjában pedig a biztosan előbb épült felsővárosi Szent Miklós templomét másolja. A Felsőváros tehát eredetileg egy korai alapítású jogi szempontból nemesi, alaktana és fekvése alapján pedig egy szalagtelkes út menti falu volt, amely a XIII. században királyi várossá vált, és ennek folytán átépítéseket végeztek rajta. Közülük a legfontosabbak, a piactér kialakítása, középületek építése, illetve a palánkkal történő bekerítés.

Az erődítést az indokolhatta leginkább, hogy az uralkodói hatalom meggyengült, és az állam országrésznyi területei egy-egy kiskirály uralma alá kerültek. Vidékünkön a Kőszegi família volt a legerősebb. Ez a folyamat a XIII. század második felében volt jellemző, és ez éppen egybeesik a csepregi védművek Dénes József által meghatározott korával. Az átépítések közül a legfontosabbak, a piactér kialakítása, középületek építése, illetve az, hogy palánk vette körül a várost. A pusztásodás következtében elpusztult falvak területét magához csatolta, köztük talán a Boldogasszony kápolna helyén álló Csékedet is. Kiterjedése megnőtt, falusi alaprajza átalakult, városiasabbá vált. Alsóváros ekkor még valószínűleg nem létezett, hiszen akkor eleve egy védelmi egységet képezett volna a Felsővárossal.

A középkori mezőváros – pontosabban a Felsőváros – fő vonala az észak-déli irányú kereskedelmi út, amelynek városi szakaszán futott össze a keletnyugati utakkal. A találkozási zónában alakult ki a város főtere, amely minden szempontból a város központja volt: itt, a város északkeleti sarkában állt a pa-

lánkvárra támaszkodva, lőrészekkel kifelé néző, egyébként temető övezte Szent Miklós templom, illetve mellette Csepreg – husziták építette – középkori vára, amelynek több szárnya és tornya lehetett, és utóbb a Nádasdyak alakították át várkastéllyá (WELLNER 1981, p. 53.). A tágas tér közepén egy tó terült el, és itt tartották a vásárokat, és innen nyolc utca nyílt minden irányba, a védművek, kapuk felé. Ahhoz ugyanis, hogy Csepreg el tudja látni védelmi feladatát szükség volt a falaihoz kifutó utakra, hiszen ez veszély esetén megkönnyítette az emberek mozgatását, átcsoportosítását. Ilyen mozgások gyakorlati megvalósítását plasztikusan láthatjuk az 1621-es dűlásról szóló leírásokból (SÁGI 1996). A védelmi megfontolások miatt kivitelezett erődítési munkák révén a középkori Csepregnek az alaprajza a korban divatos vár-város (német nyelvterületen: Burgstadt) alaprajzi típushoz hasonlít. A Burgstadtok jellemzője, hogy a vár a város egyik sarkában helyezkedik el és békeidőben attól külön – fallal elválasztott – életet él, de háborúban egy védelmi egységet képeznek. Csepreghez a legközelebb eső példája az alig 15 km-nyire fekvő Kőszeg, amelynek középkori alaprajzához kísértetiesen hasonlít a csepregi Felsővárosé. A vár-városokra jellemző bordás szerkezet, vagyis egy minden szempontból központi vonalvezetésű, kiszélesedő út, illetve tér (Csepregben a mai Széchenyi, a mai Kőszegen a Jurisics tér), valamint az abból oldalirányba kiágazó, az egykori kapukhoz kifutó utak együttese. Itt természetesen meg kell jegyezni azt, hogy minőségében nem lehet összevetni Kőszeg és Csepreg korabeli védelmi rendszerét, hiszen anyagfelhasználásában, technológiájában a szabad királyi városé messze felülmúlta a mezővárosét, de az alaktani párhuzam mindenképpen figyelemre méltó. Ha viszont azt vesszük figyelembe, hogy a középkori mezőváros kifejezésből a „mező” az arra utal, hogy az illető hely mezőn fekszik, tehát a civitasokkal ellentétben nincs városfaluk, akkor Csepregnek a jogállásához képest impozáns védelmi rendszere volt.

A Felsőváros alaprajza tehát falusi alaptípusból lett városi megjelenésű. Ahogy nagyobb városok kő-, úgy itt a palánkfalak oltalmában fejlődtek ki az első utcák, amelyek a falhoz érve értelemszerűen megtörték (pl. a mai Sallai u.) vagy hozzásimultak (pl. a mai Jókai u.), kivéve, ha kapuban végződtek. Ezen átmenőutak városi be- és kijáratainál sorompók és vámházak álltak, ahol az áruval érkező vásárosokat megállították. A helyi társadalom rétegzettségére utal, hogy némelyik szakma, hivatás, vallás képviselői már annyian voltak, hogy utcákba rendeződtek, és ahogy más korabeli városokban szokás (de kisebb falvakban, mint például Bükön nem jellemző) egy-egy közterület első elnevezése tőlük/róluk származik. A Felsővárosban ilyen a Kovács köz és utca, ahol a patkolókovácsok, a Fehér utca, ahol az itt malmot üzemeltető ciszterciek (az utca a szerzetesek ruhájának színéről kapta) és a Zsidó utca (ma Jókai u.), ahol az izraeliták éltek egy tömbben (WELLNER 1981).

A város az 1621-es dűlaskor és az 1776-os tűzvészben is szinte teljesen megsemmisült, tehát középkori épületállománya gyakorlatilag teljesen elpusztult. Abban viszont egyetértenek a történetírók, hogy a középkori alaprajzon épült újjá a város (FARKAS 1887; DÉNES 1937), de nyilván nem teljesen ugyanúgy,

mint azelőtt volt. A védelmi funkciók okafogyottá válása miatt a városfal feltehetően nem épült újjá, a maradványai a XVII. században már lebontásra kerültek. A várat a Nádasdyak várkastéllá alakították át, majd 1808-1811 között Hild Vencel építésmester tervei szerint klasszicista stílusban reprezentatív kastéllá (*SÖPTEI 2000*). A Szent Miklós templom valószínűleg közel eredeti állapotában épült újjá, de a temető elkerült onnan oda, ahol ma is van, a Szombat-helyi út mellé. A tér szellősebbé vált, igazi intézményközponttá kezdett válni. A leégett plébánia helyett 1777-ben a templommal szemben építettek újat. A földszintes épület ma is megvan, lakásokat alakítottak ki benne. Közvetlenül mellette ekkor létesült az új városháza is, ami a földszintes, tornácos volt, a mai művelődési ház helyén. A tér továbbra is helyet adott a vásároknak, de a város-széli kapuk, sorompók, lebontása miatt a vámház a főtérre került, itt lehetett cédulát váltani a vásárolóknak. A városháza mögött Felsőbüki Nagy Pál klasszicista kúriája a XIX. század első felében épülhetett, és ma is áll. A főtéren nyílt meg 1842-ben a gyógyszertár, Hartmann József gyógyszerész tulajdonában (*WELLNER 1981*). A palánkok lebontása után a Felsőváros területileg is kiterjedt, elsősorban nyugati, és délnyugati irányba, az Alsóváros felé.

Az Alsóváros is kijött a palánkok „szorításából”, a temetőjét felszámolták, a tere kiöblösödött. Új utcák nyíltak, például a Pap utca (mai Ady u.), amely arról kapta a nevét, hogy itt éltek a csepregi plébános jobbágysai (*WELLNER 1981, p. 61.*). Az Alsó- és Felsőváros lakóterületei a XVII. század végére már összeérhettek.

A településkutatások szerint hazánkban a XII-XIII. században váltotta fel a veremházat a felmenő falú ház (*SZABÓ J. 1977*), így a csepregi Felső- és Alsóvárosban már ezzel számolhatunk. Kezdetben ezek még egysejtűek (egyhelyiségűek) lehettek, és még füstelvezetésük sem volt. A XV-XVI. századtól vált gyakorivá és a XIX. századig jellemzővé a szoba-konyha-kamra(-istálló) beosztás, de néhol már ekkor megjelent a konyha és a kamra közé ékelődő második szoba is (*GYURÁ CZ F. 2000*). A telek egyik oldalán hosszán elnyúlva lényegében ezek képezték a lakóegységet, míg a telek szélárnyékos oldalát gazdaságilag hasznosították. Ez a fésűs beépítési mód.

Csepregen a XVIII. századtól már biztosan néhány régi felsővárosi utcában, illetve annak egy-egy szakaszán a fésűs beépítést felválthatta a zárt földszintes típus, illetve csak és kizárólag a Széchenyi téren helyenként a zárt többszintes. A város két világháború közötti kutatója, Dénes Jenő korában összesen öt féle házformát tudott elkülöníteni, ami nem azonos a beépítési módokkal, de leírásuk alapján beazonosíthatók. Közülük három a zárt sorú mód valamelyik típusa, egy-egy a fésűs, illetve a szerző korában népszerűvé vált családi házas formáé (*DÉNES 1937, pp. 26-30.*).

A házak építőanyaga egészen a XX. század közepéig Csepregen is jórészt a helyben található agyag és föld volt, a középületek és a templomok kivételével. Csepreg XVIII. végi – XIX. század eleji épületállományának jellemzésére az álamismék sajnos nem alkalmasak, hiszen közvetlen a beszámolóik előtt égett le a város. A jozefiniánus felmérés leírása (1784) csak a plébániatemplomot és az

uradalmi gazdasági épületet írta szilárd anyagúnak. Vályi András is inkább csak múlt időben beszélt a város dicsőségéről, és a Nádasdyak vonatkozásában számolt be a „*jeles épülettjei*”-ről. Viszonylag részletesen írt az 1776-os tűzvészről, amelyből kiderül a város erődített mivolta, hiszen a „*város*” mellett a „*vár*” is leégett, továbbá mivel a tűz elől menekülő „*Tisztartóné*” két gyermekével együtt a második emeletről zuhant ki (VÁLYI 1796-1799, p. 182.), a városban már akkor jelen lehetett a többszintes (feltehetően zárt) beépítési mód. Fényes Elek munkája (1851) csak a templomokat és Jankovich Izidor kastélyát említette, és ő is megjegyezte – igaz hibás, 1777-es évszámmal – a város leégését (FÉNYES 1851. I. p. 212.).

A lakásállomány számszerű jellemzésére az 1850-es összeírás szolgáltat teljes körű adatsort. Ekkor Csepregen pedig 293 db házat írtak össze (SÖPTEI 2000, p. 90.). Ez azt jelenti, hogy Csepregen 7,06 fő/ház volt a laksűrűség, aminek a három Bük együttes átlagánál (5,4 fő/ház) magasabb értéke, a több lakóegységet magában foglaló, talán utcafrontban helyenként már záródó házak megjelenésével, tehát a városiasabb beépítési móddal magyarázható.

ÖSSZEGZÉS

Csepreg lakott területe különböző térszíntípusok találkozásánál jött létre, és ebből a dombhátságperemi fekvéséből származtatható helyi és helyzeti energiák a település további társadalmi-gazdasági és térbeli fejlődésében is szerepet játszottak. Az település egyike volt a Répce mentét magában foglaló locsmándi, majd a tatárjárás után soproni várispánság szervezeti rendszerébe tartozó nemesi falunak, amely később mezővárossá (*oppidummá*) vált. Utóbbihoz kapcsolódik első írásos említése, amely 1255-ből származik, és a királyi trombitások csepregi birtokossá válásáról tudósít.

Jogi helyzete az Anjouk ideje alatt változott, hiszen 1348-ban a hazai városfejlődés élbolyát jelentő királyi városok (*civitasok*) között találjuk, de ez is csak epizódszerepet jelentett a helység életében, hiszen 1390-ben az uralkodó elzálogosította azt. Ezt követően egészen a polgári közigazgatás XIX. századi bevezetéséig egy-egy földesúr irányítása alatt álló mezővárossá vált. Birtokosaik közül kiemelkedtek a Nádasdyak, akik a XVI. és a XVII. század közepén a hazai protestáns kultúra fellegvárává tették a települést, amely egyúttal Sopron vármegye legnépesebb oppiduma is volt egyben. Urbánus fejlődésének egyik indikátora volt, hogy lakosságának egzisztenciájában a hagyományos mezőgazdasági ágazatok – extenzív gabonatermesztés és állattenyésztés – mellett a szőlő- és borkultúra, továbbá az istállózó állattenyésztés is jelentős szerepet játszott. A céhekbe tömörült iparos rétege is számottevő volt, az oppidum társadalmi képlete a nyugat-európai típusú városaink közé sorolta Csepreget. A város területe megnövekedett, határában 11 olyan majorról tudunk, amelyek egyértelműen beazonosíthatók.

Csepreg mai alaprajzának fő vonásai is a feudalizmus időszakában alakultak ki. A kereskedelmi út mentén elhelyezkedő két útmenti szalagtelkes faluból az

egyik (a Felsőváros) orsós-főutcás alaprajzúvá vált, amelyet a várossá válása után várral és palánkokkal láttak el. A vásártartó és árumegállító jog következtében szükség volt piacra, amelyet a város közepén alakítottak ki. A védművek szorításában a vár és a város egy egységet alkotott, és ha minőségben nem is, formájában a korabeli Burgstadtokat követte, a közepén térré kiszélesedő főutca és az onnan a palánkhoz kifutó utak együtteséből álló, ún. bordás alaprajza lett. A védelmi rendszer lebontása után egyrészt a tér az intézmények (pl. plébánia, iskola) telepítésével reprezentatív városközponttá, másrészt pedig a város a falusi alaprajzát megőrző Alsóvárossal összeérve horizontálisan is zárt településsé vált, ahol megindult az emeletes építkezés, tehát a vertikális tagoltság. A XVIII. század végére Csepregnek négy elkülöníthető és ma is beazonosítható városrésze alakult ki: *a) Felsőváros, b) Alsóváros, illetve mindkettőnek a régi városfalon átnyúló egy-egy toldaléka, c) a Felsőváros-bővítmény, valamint d) az Alsóváros-bővítmény.*

IRODALOM

- BELUSZKY P.** (2003): Magyarország településföldrajza. – Általános rész. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 568 p.
- CSAPÓ T.** (1994): Az urbanizációs folyamat és sajátosságai a Nyugat-Dunántúlon. Uniprint Kft., Szombathely, 180 p.
- CSAPÓ T. et al.** (1994): Csepreg Várossá nyilvánításának terület- és településfejlesztési alapjai. MTA Regionális Kutatások Központja – Észak-dunántúli Osztály, Vas Megyei Kutatócsoport, Szombathely, 112 p.
- CSIZMADIA A. – KOVÁCS K. – ASZTALOS L.** (1998): Magyar állam- és jogtörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 560 p.
- DÉNES J.** (1937): Csepreg településföldrajza. Geographia Pannonica XXVI., Erzsébet Királyné Tudományegyetem, Pécs, 48 p.
- DÉNES J.** szerk. (1996): Tanulmányok Csepreg történetéből. Csepreg Város Önkormányzata, Csepreg, 230 p.
- ENGEL P. - KRISTÓ GY. - KUBINYI A.** (1998): Magyarország története 1301-1526. Osiris Kiadó, Budapest, 419 p.
- FARKAS S.** (1887): Csepreg mezőváros története. Franklin Társulat Nyomdája, Budapest /Hasonmás kiadás: Csepreg Város Önkormányzata, Csepreg, 1995., 504 p./
- FÉNYES E.** (1851): Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik. I-IV. kötet. Kozma Vazul Nyomdája, Pest, /Hasonmás kiadás: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése és az Állami Könyvterjesztő Vállalat közös kiadása, Budapest, 1984. I-II. kötet/
- GYURÁCS F.** (2000): Bük. Száz Magyar Falu Könyvesháza Közhasznú Társaság, („Száz magyar falu könyvesháza” sorozat), Budapest, 199 p.

- LENNER T.** (2012): Life in Veszprém, in the „town of Queens”. *Revija za Geografijo* 7:(2) pp. 87-98.
- LENNER T.** (2013): Néhány gondolat a történeti településföldrajzi vizsgálatokhoz. *Településföldrajzi Tanulmányok* 2:(1) pp. 126-134.
- MAKSAY F.** (1971): A középkori magyar falu településrendje. Akadémiai Kiadó, Budapest, 237 p.
- MENDÖL T.** (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 442 p.
- SÁGI F.** (1996): Csepreg feldúlása 1621-ben. In: Dénes J. (szerk.): *Tanulmányok Csepreg történetéből*. Csepreg Város Önkormányzata, Csepreg, pp. 149-181.
- SÖPTEI I.** (2000): A kistérség története. In: Boda L. (szerk.): *Élet a Répce mentén 2000*. Felső-Répce menti Településfejlesztési Társulás, Csepreg, pp. 30-41.
- SZABÓ J.** (1977): Az ókori és középkori településszerkezet alakulása Bükön és a Répce vidékén. Kézirat, Büki Nagyközségi Könyvtár, 260 p.
- URFI K.** (2013): Tormásliget és a csepregi majorok. Egyetemi diplomamunka. Nyugat-Magyarországi Egyetem, SEK, Szombathely, 65 p.
- VÁLYI A.** (1796-1799): Magyar Országának leírása. I-III. kötet, Buda. /Hasonmás kiadás: Méry Ratio Kiadó, Somorja, 2003., 782 p./
- WELLNER L.** (1981): Csepreg. Csepreg Nagyközségi Közös Tanács, Csepreg, 79 p.